

УДК 821.161.2

Антон БУЗОВ

аспірант,
Донецький національний університет

ПОЕТИКА ЕКСПРЕСІОНІЗМУ В РОМАНІ ВІТАЛІЯ БЕНДЕРА «ФРОНТОВІ ДОРОГИ»

У статті розглянуто ключові засади поетики роману Віталія Бендера «Фронтіві дороги». З'ясовано, що автор моделює художній світ твору, вдаючись до експресіоністичної поетики, характерною рисою якої є акцентування на самотності людини в перед- та апокаліптичних умовах позбавленого сенсу існування, її відчуженні, самовтраті тощо, переживанні нею названих екзистенційних станів. Обґрунтовано, що Віталій Бендер продовжує традиції європейського й українського експресіонізму, реалізує естетичні засади відповідної художньої парадигми

Ключові слова: експресіонізм, роман, поетика, стиль, стильова домінанта, художній світ, екзистенціалізм.

Ніколи не відчував я себе
настільки непотрібним, як під
цими кулями і сонячним
світлом

*Луї-Фердінан Селін.
«Мандрівка на край ночі»*

Творчість Віталія Бендера належить до феноменів, що й на сьогодні не знайшли навіть мінімального критичного відгуку з боку фахівців. Відомий на чужині передусім як журналіст, Бендер, утім, лише зараз починає відкриватися для вітчизняного шанувальника літератури як оригінальний і цікавий майстер художньої прози – за мірою входження його творчості в чинний науковий дискурс і літературний побут. Так, Віра Просалова у словнику-довіднику «Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості» [11], що є одним із найповніших довідкових видань

подібного характеру в сучасній україністиці, подає перелік джерел до словникової статті, переважна більшість із яких носить мемуарний характер. Так, спогади про письменника залишили Роман Василенко [2], Мар'ян Дальний [3], Ігор Качуровський [6]. Олександр Коновал у передмові до найповнішого на сьогодні видання творів Віталія Бендера подає біографічний нарис про літератора, зовсім оминаючи будь-які спроби аналізу його творів [8, 6–9]. Ця проблема загалом є симптоматичною для всіх, хто в різні часи писав про Бендера – акцент на біографічній складовій образу митця, проте повне ігнорування власне мистецької складової його особистості. Максимум, якого доходять діаспорні та вітчизняні прихильники таланту Віталія Бендера, – це згадка про тісні зв'язки письменника із корифеєм еміграційної літератури Іваном Багряним, відводячи, втім, Бендерові в тих взаєминах суто другорядну роль учня й «зброєносця». Таке суцільне й від того не менш прикре ігнорування його літературного доробку з боку академічного літературознавства зумовлює підвищений інтерес до нього та актуальність наукових розвідок із теми.

Залучений до аналізу роман Віталія Бендера «Фронтіві дороги» є складовою ключовою в його різнорідній творчості автобіографічної трилогії, до якої, окрім названого твору, належать також романи «Станція Пугаловська» і «Марш молодости». Основним тлом для зображуваних подій постає Друга світова війна, учасником якої був автор. Почавши війну в лавах Червоної армії, Бендер завершив її у статусі бійця УПА, що, безперечно, дозволило йому відтворити різноаспектну та контроверсійну картину бойових дій, максимально уникаючи заангажованого погляду на ситуацію.

Домінантною в аналізованому романі виявляється експресіоністична естетика, засоби якої дозволяють максимально достовірно відтворити думки й почуття людини, що перебуває в межовій ситуації. Експресіонізм «постає на запереченні не лише міметичних різновидів мистецтва, але й імпресіонізму, який спирався на вираження миттєвих вражень митця» [3, 223]. Німецький теоретик експресіонізму Казимір Едшмід зазначав: *«Завершеність судження виявиться лише з часом, а не в минулості нинішнього дня. Для того, щоб бути справедливим, потрібна велика дистанція»* [5, 13]. І справді, Бендер вустами головного героя відзначає наявність такої часової дистанції, що

уможлиблює осмислення: *«Давно те було. Але така вже людська вдача – чим далі відходиш від чогось, тим більше розчулюєшся і шкодуєш за тим, що залишилося в далечині»* [1, 219].

Межовою ситуацією у творі постає Друга Світова війна, адже саме воєнні перипетії є тим винятковим явищем, що ставить людину на межу життя і смерті, нівелює відстань між ними, змушує вдаватися до постійного морального вибору. Естетично сформульований у передчутті Першої світової війни, експресіонізм висуває героя, що загострено переживає все навколо себе, людину змучену постійним очікуванням смерті, безнадійно самотню й позбавлену минулого, яке видається найсвітлішим, що було в житті. Війна для письменника-експресіоніста – можливість змодельовати правдиву картину життя в межовій ситуації. Кожен рух експресіоністичного героя являє собою не крок у позитивістському розумінні цього поняття, себто, маленьку сходинку на шляху поступового розвитку, а своєрідну втечу як від світу, так і від самого себе. Екзистенційні питання існування, що постійно постають перед ним – смерті, сенсу життя, покликання, актуалізують загальний стан відчуження, загалом характерний для людини ХХ століття.

Світ війни, її часопростір постає абсолютно ворожим, незрозумілим і хаотичним для головного героя твору, вчорашнього студента з Донеччини Михайла Мартюка. Цим, власне, зумовлена й сама романна структура, що складається зі своєрідних фрагментів новелістичного характеру, які об'єднує спільна воєнна тематика, проте певної цілості вони не утворюють, адже передають пережите героями з акцентом на фрагментарності, уривчастості самого часу у творі.

Фронтіві дороги постають наскрізним елементом усього роману. Вони нагадують постійні звертання з визначеного долею та командуванням напрямку слідування, подеколи відходження на декілька кроків назад, адже, зрештою, сама мета військових дій, руху в певному порядку є незрозумілою як для самого героя, так і для його друзів по зброї. Фронтіві дороги виявляються уособленням страдництва і трагічності життєвого шляху молодих хлопців, які передчасно посивіли й постаріли на них: *«І якби ж лише перейти! А ще ж ту довжелезну відстань треба було перетремтяти в страху, вимучитись у голоді й холоді, часто в*

спеку, коли сорочку на спині ніт переїдав протягом одного маршу, а нерідко в дощ, коли, здавалося, і в кістках хлюпотіла вода» [1, 218]. Там само реалізується й таке ключове поняття експресіонізму, як двосвітність, адже на цих дорогах людина поводить себе абсолютно не так, як того вимагають приписи гуманізму, втрачає чутливість до всього навколо, навіть до моторошних картин уздовж шляху: *«Ідеш, було, забр'юханий до пояса, звиклий уже до захололих бійців обабіч, побитих коней, потрощених гармат, возів і залишків різного військового майна»* [1, 218]. Такі докладні описи страхітливих наслідків повітряних атак німецьких «штукасів» викликають не випадкову асоціацію із ще одним непересічним фактом експресіоністичного мистецтва, зокрема із циклом малюнків Отто Дікса, об'єднаних загальною назвою «Війна». Віталій Бендер, як і німецький маляр, рішуче відмовляється від усталеної традиції зображувати війну як щось героїко-поетичне, показуючи її справжнє, зовсім непривабливе обличчя.

Події, змальовані в романі, подаються крізь призму сприйняття їх головним героєм твору – Михайлом Мартюком, від імені якого ведеться оповідь. Така наративна стратегія зумовлена бажанням автора акцентувати на внутрішньому світі персонажа, що також є однією з характерних ознак експресіоністичної поезики, адже, за Казиміром Едшмідом, художник не *«відображає, а зображає»* [5, 14].

Втрата моральних і духовних орієнтирів, дезорієнтованість людини у ворожому, жорстокому світі, де кожен виступає сам за себе, зречення власної ідентичності через перманентний конфлікт із дійсністю – ось та низка характеристик, наявність яких у ідейно-естетичному полі роману дозволяє розглядати твір у чітко вираженому експресіоністичному плані. Так, вельми показовим у цьому плані є фрагмент, присвячений перебуванню Михайла Мартюка і молодшого лейтенанта Грудька в німецькому полоні. Промовистим виглядає вже початок цієї колізії: *«Фронт, напевно [підкреслення моє – А. Б.], десь недалеко. <...> Кажуть, що ми в південному ріжку Полтавської області»* [1, 221]. Очевидна не лише дезорієнтованість на місцевості, що надалі призводить, власне, до полону, але й загальна необізнаність у ситуації, неналежна поінформованість, яка є виявом як взаємного

відчуження бійців, так і втрати впевненості в перспективі наступу, непевності усталеної картини світу, що, власне, і транлює виділене курсивом слово.

Наступна промовиста деталь – ножиці Грудька, які він носить на випадок полону, аби в потрібний момент обстригтися і приховати власну приналежність до офіцерського складу, представників якого німецькі військовики не шкодували через їхню ілюзорну комуністичну ідейність. У підсумку, молодший лейтенант таки дістає привід скористатися ножицями, що виглядає своєрідним актом відмови від власної ідентичності задля збереження життя: *«Хлопці, – повів зором Грудько навколо, – я тепер рядовий Грудько. Сподіваюся, що ніхто не видасть»* [1, 225]. Разом зі зрізаним волоссям Грудько закопує і планшет, спростовуючи цим учинком цілу низку радянських міфів про готовність червоноармійців загинути заради держави, адже життя в будь-якому разі дорожче за героїчну смерть.

Промовисто ставлення держави до своїх захисників ілюструє назва розділу, в якому йдеться про приниження Михайла Мартюка офіцерами, коли сержантові не дають права взяти участь у новорічному балі, – *«Собакам і солдатам...»*, що відбиває наслідки катастрофічної кризи людяності, елементарної гідності та взаємоповаги, що є невід’ємними гуманістичними цінностями. У цьому сенсі апокаліпсис уже відбувся, а ми спостерігаємо за шоком від зустрічі з ним експресіоністичного героя. Внутрішній монолог, ще один поетикальний маркер, властивий суто експресіонізму, ілюструє гостре неприйняття Михайлом несправедливого ставлення до себе, показового відчуження вищого офіцерського складу від рядових бійців: *«А потім жар прилився до обличчя і я чув, як воно палало. Хотілося випростатися і викрикнути на всі груди: та хіба ж я звірина, нелюд чи дикун? Я ж захисник батьківщини, молода людина з чутливою душею і серцем! Чому ж ви кривитеся при моїй появі і погорджуєте моїм виглядом?»* [1, 301].

Досить симптоматично в контексті ідей експресіонізму виглядає й епізод під час зустрічі Мартюка та Грудька із відсталими від своїх частин солдатами в полі: *«А може, з’єднаймося в невеличкий загін і будемо потрошити німця в запіллі? – запропонував нерішуче один боєць у шинелі, але його*

*миттю всі зацятькали, і він більше не озивався» [1, 240]. Наведений приклад яскраво ілюструє індивідуалізм експресіоністичного героя, його небажання, власне, «геройствувати». Там, де співці соцреалізму змоделивали б черговий «подвиг радянського народу», Віталій Бендер зображує жагу до життя, яке занадто дорого коштує і легко втрачається, аби зайвий раз ним ризикувати. Така поведінка колишніх полонених виглядає зовсім не дивною в контексті втрати віри в гуманістичні, високі цінності, адже в умовах війни кожен відповідає тільки за себе: *«Просуватися куди? – розпачливо домагався низенький солдат. – Куди? – і лейтенант з хвилину надумувався. – А туди, куди велить твоє власне сумління» [1, 241].* Одні втікачі залишають інших, і такий учинок, як би парадоксально це не виглядало, є гуманним для всіх сторін, бо дозволяє їм розійтися без жодних зобов'язань один перед одним.*

Саме парадоксальність є визначальною рисою експресіоністичного гуманізму – герої творять добро не «завдяки», а насамперед «наперекір» – наприклад, незважаючи на неминуче пережиту ними кризу загальнолюдських цінностей, значущість яких сильно підважена жахіттями війни. Частіше за все гуманізм *«живив відчай, відраза до життя і безжальна прямота» [10, 230].* Так, радянські солдати виявляють чуйність, аби дати напитися німецькому полоненому, хоча той-таки Мартюк мав підстави вмовити бійців не робити цього – з огляду на досвід перебування в німецькому полоні. Експресіоністична естетика дає можливість простежити ті випробування, що випадають на долю людини, *«на очах якої руйнувалися всі колишні символи віри, а поняття гуманізму стало об'єктом знущань» [9, 13].*

Тиск ворожо налаштованого світу змушує шукати певного виходу, якогось притулку для змученої душі. Таку роль для Михайла Мартюка виконують щоденникові записи, в яких він прагне просто перед кимось виговоритися в умовах абсолютної взаємної байдужості серед військовиків: *«Одне слово, не було у мене особистих справ. А написати щось до когось дуже хотілося. А чому б мені не почати писати до самого себе, вірніше, для себе» [1, 307].* Останній вислів яскраво ілюструє кричущу самотність протагоніста твору, що шукає собі вихід попри імітовану віру у військове братство. Симптоматично, що знайдений «вихід» досить

швидко перебиває комісар-особист, у розумінні якого така спроба втечі від контрольованої його владою реальності виявляється шляхом до майбутнього злочину з боку Мартюка. Неможливість залишитися наодинці навіть із собою, примусові приписи з боку військового керівництва додатково орнаментують експресіоністичний конфлікт між бажанням вирватися із жорстокого світу та правовими перепонами, що не дають цього зробити.

Ще одним засобом утечі є згадки про дитинство як найщасливіший період життя, про любов як своєрідну терапію самотності. У творі найяскравішим «вибухом з минулого» виявляється зустріч Михайла із земляком – Савелієм Трибийлом, який дослужився до майора, проте для Мартюка лишився все тим же «Савкою Двоєкрапієм». У бесіді старі друзі намагаються максимально абстрагуватися від гнітючої реальності, повністю поринути у світ спогадів, що, здається, назавжди лишилися в минулому, створити ілюзію умиротворення душі, втопивши її на дні склянки з оковитою: *«Давай, Мартюк, вип'ємо ще раз, заллємо гіркий біль в душі і створимо ілюзію, що нам море по коліна. Пий! І не називай мене майором. Кажу: Савка, Савка Двоєкрапіє! Нагадай мені тією кличкою оті далекі весни, коли в нас і в помислах не було, що доведеться пройти крізь отакий жах»* [1, 463]. Рішучою відмовою від своєї військової статусності й відповідного церемоніалу майор Трибийло здійснює символічну втечу до світу своїх спогадів, покликаних притлумити болючі військові реалії. Такий ескапізм постає природною реакцією на ірраціональні переживання трагічного та екзистенційно-драматичного спектрів, що реалізуються через страх, сум, знудженість воїнів від щоденної одноманітності, безвихідність та приреченість на неминучу загибель тощо, які є питомою складовою експресіоністичної настроєвості художнього твору.

Отож, у романі «Фронтові дороги» Віталій Бендер моделює неоднозначну, проте своєрідну й самодостатню візію подій Другої світової війни, реалізовану в координатах експресіоністичної поетики, маркери якої домінують у творі. Потужна гуманітарна і соціальна катастрофа, якою стали дві світові війни для України і Європи, виявилася тим безпосереднім матеріалом, який провокував митців на роздуми про ірраціональність буття, крихкість усіх

моральних та родинних настанов, релятивність тих етичних законів, що до того вважалися непохитними. Жорстока реальність воєнної доби постала каталізатором тієї проблематики й інспірованої нею поетики, що склала теоретичне підґрунтя експресіонізму з його фундаментальними уявленнями – про Хаос як універсальний принцип світобудови, про онтологічну похибку в законах природи, через яку все суще рано чи пізно приходиться до самознищення, і фатальну приреченість людини в негостинному й жорстокому світі. Загальна невизначеність і фрагментарність світу, його апокаліптична хаотичність і тотальна приреченість людини перед наближенням неминучої та всевладної смерті, а також абсолютна самотність, помножена на особливий, інспірований відчаєм та безжальною прямою парадоксальний гуманізм, – саме такі характеристики формують експресіоністичну доміную роману Віталія Бендера.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бендер В.* Марш молодости / Віталій Бендер. – К. : Юніверс, 2005. – 888 с.
2. *Василенко Р.* Ех, дороги / Роман Василенко // Життя в гримі та без (шляхами діаспори): мемуари, поезія, публіцистика. – К. : Рада, 1999. – С. 366–369.
3. *Гром'як Р., Ковалів Ю.* Експресіонізм / Роман Гром'як, Юрій Ковалів // Літературознавчий словник-довідник. – К. : Академія, 2007. – С. 223–224.
4. *Дальний М.* Прощай, Віталію-друже! / Мар'ян Дальний // Вибране. Люди-події-коментарі. – К. : Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 230–232.
5. *Едмунд К.* Про експрессионизм в литературе // Крещатик. – 2012. – № 2. – С. 6–10.
6. *Качуровський І.* Покоління Другої світової війни в літературі української діаспори / Ігор Качуровський // Променисті силуети. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – С. 514–531.
7. *Коновал О.* Віталій Бендер про «Вогненне коло» Івана Багряного / Олександр Коновал // Літературна Україна. – 2011. – 10 листопада. – С. 11.
8. *Коновал О.* Жив з Україною в серці / Олександр Коновал // Марш молодости. – К. : Юніверс, 2005. – С. 5–9.
9. *Лейдерман Н.* Эстетические принципы экспрессионизма и его судьба в русской литературе / Наум Лейдерман // Филологический класс. – 2007. – № 17. – С.13–16.

10. *Пестова Н.* Литература и экспрессионизм / Наталия Пестова // Энциклопедический словарь экспрессионизма / Под общей ред. П. М. Топера. – М. : ИМЛИ РАН, 2008. – С. 330–339.

11. *Просалова В.* Віталій Бендер / Віра Просалова // Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2012. – С. 27.

REFERENCES

1. *Bender V.* Marsh molodosty [March of the youth], Kyiv, Yunivers, 2005. 888 p. [In Ukrainian]

2. *Vasylenko R.* Ekh, dorohy [Oh, this roads], *Zhyttya v hrymi ta bez (shlyakhamy diaspory): memuary, poeziya, publitsystyka* [Life in makeup and without (on roads of diaspora): memoires, poetry, publicism], Kyiv, Rada, 1999, pp. 366–369 [In Ukrainian].

3. *Hrom"yak R., Kovaliv Yu.* Ekspresionizm [Expressionism], *Literaturoznavchyy slovnyk-dovidnyk* [Literary Dictionary], Kyiv, Akademiya, 2007, pp. 223–224 [In Ukrainian].

4. *Dal'nyy M.* Proshchay, Vitaliyu-druzhe! [Goodbye, my friend Vitaly!], *Vybrane. Lyudy-podiyi-komentari* [Selected works: people-events-comments], Kyiv, Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya, 2007, pp. 230–232 [In Ukrainian].

5. *Edschmid K.* Pro ekspresionizm v literature [About literary expressionism], *Kreshchatyk* [Khreshchatyk], 2012, No. 2, pp. 6–10 [In Russian].

6. *Kachurovs'kyi I.* Pokolinnya Druhoyi svitovoyi viyny v literaturi ukrayins'koyi diaspory [WWII's generation in the literature of Ukrainian diaspora], *Promenysti syl'vety* [Radiant sylvets], Kyiv, Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya, 2008, pp. 514–531 [In Ukrainian].

7. *Konoval O.* Vitaliy Bender pro «Vohnenne kolo» Ivana Bahryanoho [Vitaly Bender about “The Fire Circle” of Ivan Bahryany], *Literaturna Ukrayina* [Literary Ukraine], 2011, No. 10, P. 11. [In Ukrainian]

8. *Konoval O.* Zhyv z Ukrayinoyu v sertsy [Lived with Ukraine in the heart], *V. Bender. Marsh molodosty* [March of the youth], Kyiv, Yunivers, 2005, pp. 5–9 [In Ukrainian]

9. *Leyderman N.* Esteticheskiye printsipy ekspresionizma i yego sud'ba v russkoy literature [Aestetical principles of expressionism and its fate in Russian literature], *Filologicheskyy klass* [Philological class], 2007, No. 17, pp. 13–16 [In Russian].

10. *Pestova N.* Literatura i ekspresionizm [Literature and expressionism], *Entsiklopedicheskyy slovar' ekspresionizma* [Encyclopedic dictionary of expressionism], Moscow, IMLI RAN, 2008, pp. 330–339 [In Russian].

11. *Prosalova V.* Vitaliy Bender [Vitaly Bender], *Ukrayins'ka diaspora: literaturni postati, tvory, biobibliografichni vidomosti* [Ukrainian diaspora: literary figures, works, biobibliographic information], Donetsk, Skhidnyy vydavnychyy dim, 2012, P. 27. [In Ukrainian]

АННОТАЦИЯ

Антон Бузов. Поэтика экспрессионизма в романе Виталия Бендера «Фронтовые дороги»

В статье рассмотрены ключевые основы поэтики романа Виталия Бендера «Фронтовые дороги». Выяснено, что автор моделирует художественный мир произведения, прибегая к экспрессионистической поэтике, типичной чертой которой является акцентирование на одиночестве человека в пред- и апокалиптических условиях существования, утратившего смысл, его отчуждении, потере самого себя, переживании им указанных экзистенциальных состояний. Обосновано, что Виталий Бендер продолжает традиции европейского и украинского экспрессионизма, реализует эстетические установки обозначенной художественной парадигмы.

Ключевые слова: экспрессионизм, роман, поэтика, стиль, стилевая доминанта, художественный мир, экзистенциализм

ABSTRACT

Anton Buzov. Expressionistic poetics of the novel “Front-line roads” by Vitaly Bender

The article discusses the key foundations of the poetics of the novel “Front-line roads” by Vitaly Bender. It was found that the author simulates the art world works, resorting to expressionist art, a typical feature of which is the emphasis on the person alone in pre- and apocalyptic conditions of existence, has lost its meaning, its alienation, loss of self, they experience these existential conditions. The article traced that time space war appears quite hostile and chaotic for the main character of the work, the student of Donetsk yesterday Michael Martyuk. This is due to the very structure of the novel: the product consists of fragments of novelistic character which share a common military subjects, they convey experienced heroes with an emphasis on fragmentation, discontinuity of time at work. It is proved that Vitaly Bender continues the tradition of European and Ukrainian expressionism, realizing the aesthetic installation marked the artistic paradigm. Vitaly Bender portrays thirst for life, which is too easily lost to the heroes once again risked it. This behavior of former prisoners is legitimate in the context of loss of faith in humanistic values: in war everyone is responsible for themselves. General uncertainty and fragmented world, its apocalyptic chaos and total doom of man in the face of inevitable and all-powerful death and absolute loneliness multiplied by a special, paradoxical humanism inspired by despair and ruthless directness – these characteristics form the expressionist "face" test novel by typing in its corresponding ideological and aesthetic dimension.

Key words: expressionism, novel, poetics, style, style dominant, world of artwork, existentialism

Стаття надійшла до редколегії – 15.02.2015 – Article received by Editorial Board

Рецензент – доц. Соловей О. Є.

Reviewed by Doc. Oleh Solovey